

LIETUVIŲ MITOLOGIJOS SAMPRATA JONO BALIO DARBUOSE

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Jonas Balys — vienas aktyviausių ir produktyviausių šio šimtmečio lietuvių tautosakininkų. Mokslinę veiklą pradėjęs tarpukario Lietuvoje, jis sėkmingai ją tęsė ir išsvijijoje. Jau anuomet, mokslinio darbo pradžioje, įžvalgiai susipažinęs su Europoje vyravusiom folkloristikos tendencijomis, jis buvo laikomas vakarietiškos orientacijos mokslininku. Matyt, nemažą poveikį jam padarė studijos užsienyje — Graco bei Vienos universitetuose. Sugrįžęs į Lietuvą, J. Balys atsidėjo tautotyrynei veiklai. Suvokdamas didžiulę tautosakos vertę, mokslininkas pagrindinį dėmesį sutelkė jos rinkimui. Tai buvo svarbiausia jo vadovaujamo Lietuvių tautosakos archyvo paskirtis. Ši J. Balio, kaip liaudies kūrybos turtų telkėjo ir puoselėtojo, veiklos kryptis iš esmės nulėmė ir jo teorinių veikalų pobūdį.

Dauguma J. Balio darbų yra tam tikrais principais suklasifikuotų etnografinių duomenų ir tautosakos tekstų rinkiniai: kalendorinių švenčių apeigų, vestuvių, laidotuvių papročių, dainuojamosios ir pasakojamosios tautosakos. Reikšmingą vietą tarp jo publikuojamų žanrų užima tikėjimai, sakmės. Lietuvių mitologija J. Balys nuolat domėjosi. Tai liudija daugelis jo šios srities darbų: „Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose“, „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“, „Gero ir pikto prado kova liaudies tradicijose“, „Lietuvių mitologiškos sakmės“, „Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje“¹. Išvardyti toli gražu ne visi, tačiau turbūt reikšmingiausi su mitologija susiję J. Balio tyrinėjimai ir tautosakos rinkiniai. Kaip galima spręsti iš pačių suminėtų darbų pavadinimų, ypač daug dėmesio skirta griaustinio dievui ir velniui bei jų transformacijoms lietuvių tautosakoje. J. Balio pateiktoji šių mitinių būtybių koncepcija čia bus plačiau nagrinėjama. Visų pirma bus remiamasi studija „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“ — vienu įdomiausių jo darbų. Tačiau šiuo veikalu nebus apsiribota. Siekiant atskleisti J. Balio bendrąją lietuvių mitologijos sampratą, teks pasitelkti ir kitus jo tyrinėjimus.

Tad koks gi yra J. Balio požiūrio į mitologiją išeities taškas? Kokia jo lietuvių mitologijos koncepcija?

Mitologijos kilmę ir prasmę J. Balys bando paaiškinti knygos „Lietuvių mitologiškos sakmės“ įvadiniam straipsnyje. Autorius teigia, kad „pats pirmasis visų mitologijų tikslas buvo grynai praktiškas (išre-tinta — N.L.). Žmogus norėjo išvengti tam tikrų jam gresiančių pavojų,

tikrų ar įsivaizduotų, jis norėjo susidaryti sau palankias gamtines sąlygas, pagaliau atitinkamai nuteikti antgamtines jėgas, kuriomis jis tikėjo. Baimės jausmas čia turėjo labai didelės reikšmės². Tad pagrindiniais veiksniais mitologijai atsirasti J. Balys laiko praktinius žmogaus poreikius ir jo baimės jausmą. Čia mokslininkas atsiskleidžia kaip tikras realistas ir materialistas.

Apibūdindamas bendrąjį lietuvių senosios religijos pobūdį, J. Balys teigia, kad joje vyravo panteistinis pradasis. Jis mano, kad vieno „vyriausio dievo“ greičiausiai nebuvo. Iš lietuvių dievų tik vienas Perkūnas tegalėtų pretenduoti į tokią rolę, tačiau įrodymų trūksta⁴. Senovės lietuvių religija, anot J. Balio, turi žemdirbiams ir kariams būdingų bruožų. Galimas dalykas, kad atskiri luomai (žemdirbiai, medžiotojai, kariai) turėjo kiek skirtingas pažiūras ir kitokius dievus, nes jiems rūpėjo skirtingi reikalai⁵. Tad J. Balys abejoja kai kurių mitologijos tyrinėtojų deklaruojamu lietuvių ikirikščioniškos religijos monoteizmu, laikydamas ją veikiau panteistiška. Daugybės dievų sukūrimą, pasak jo, galėjo skatinti atskirų luomų ideologija. Nors tai ir viena esminių J. Balio tezių, tačiau ji autoriaus išsamiau neargumentuojama. Tai tarsi jo apriorinė pozicija, galbūt susiklosčius iš nemenko tautosakinės medžiagos pažinimo. Sudėtingesnės, detalesnės lietuvių mitologijos sistemos J. Balys nepateikia.

Mitologijos tyrinėjimų pobūdis bei rezultatai daugiausia priklauso nuo mokslininko pasirinktų objekto analizės metodų. Sudėtingoje žodinių archaizmų tyrinėjimo srityje metodo problema tampa viena reikšmingiausių. Ji glaudžiai siejasi su pačiu požiūriu į tautosaką bei mitologiją. Daugelio lietuvių folkloristų tautosaka buvo vertinama kaip literatūros kūriniai, o jos nagrinėjimo būdai ribojosi literatūrologiniais metodais. Be abejo, tai vienas galimų tautosakos tyrimo aspektų, paliečiantis jos meninį lygmenį, tačiau juo remiantis neįmanoma įsiskverbti į gilesnius liaudies kūrybos klodus, atskleisti jos prigimties. Pastaraisiais dešimtmečiais Lietuvoje jau bandoma spręsti tautosakos ir jos mitinių elementų kilmės bei prasmės problemas, taikyti semiotikos priemonės, bet ir čia neišvengiama tyrimo logikos pažeidimų ir neretai prasilenkiama su moksline tiesa. Dėl to ir vėlgi kyla abejonių dėl tokių metodų tinkamumo ir vėlei atsigręžiama į paprastus aprašomuosius darbus, keliamas klausimas: ar ne geriau būtų pateikti vien autentišką, patikimą medžiagą, o skaitytojas pats ieškando ją suvokti ir įvertinti. Vienas būdingiausių tokios pozicijos šalininkų ir būtų J. Balys. Tad nagrinėjant jo darbuose naudojamus tyrimų metodus, norėtusi kartu pasvarstyti, kiek jie yra prasmingi, kaip jie mums atveria tautosaką ir mitologiją.

J. Balio metodologinę nuostatą atspindi ne tik jo tiriamieji darbai, bet ir įvairūs rašiniai periodikoje, recenzijos. „Laiške Metmenų redakcijai“,

skirtame įvertinti M. Gimbutienės straipsnį „Šviesos ir nakties deivės lietuvių mitologijoje“ (Metmenys, Nr. 32), J. Balys rašo: „Aišku, mitologija yra poetiškas dalykas, žmogaus vaizduotės padarinys. Tačiau šių dienų tyrinėtojų straipsniai neturėtų išvirsti į gryną poeziją“⁶. Minėtąjį M. Gimbutienės straipsnį jis ir pavadina poezija, autorės fantazijos produktu⁷. J. Balys yra visokių drąsių hipotezių priešininkas. Kaip blaiviam realistui jam tai atrodo nepatikima ir netikra. J. Balys mano, kad reikia aiškintis tiriamų mitologijos objektų kilmę ir funkcijas, tačiau tai turi būti atliekama precizišku, smulkmenišku darbu. „Žinoma, gal tai ir nuobodus darbas, — teigia mokslininkas, bet daug svarbesnis, negu visokių skrajų teorijų išgalvojimas“⁸. J. Balys — kuo didesnio objektyvumo šalininkas. Jis ragina neieškoti tik to, „kas buvo gera, gražu, išmintinga, įdomu“ senovės lietuvių religijoje arba, priešingai, kas joje buvo „nesąmonės ir prietarai“⁹. J. Balys ir pats nesiryžta daryti neatsargių išvadų. Tikslus tautosakinės medžiagos pateikimas J. Baliui yra mokslškumo ir patikimumo garantija. Jis reikalauja, kad medžiaga būtų parenkama labai atsakingai, iš pirmųjų šaltinių, kad ji būtų autentiška. To principo tyrinėtojas savo darbuose laikosi gana nuosekliai. Tiesa, kartais jis pasidaro išlyga, tačiau įspėja skaitytoją: „Tokios abejotinos medžiagos yra ir šiame darbe, ją įdėjau, nenorėdamas imtis per didelės eksperto atsakomybės ir pateikdamas ją vertinti didesniai tyrinėtojų ratui“, — rašo J. Balys studijos „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“ pratarinėje¹⁰.

Tokios pagrindinės J. Balio teorinės bei metodologinės prielaidos. Čia dar nebuvo paliestas lyginimų klausimas ir kai kurie kiti konkretesnių jo taikomų metodų funkcionavimo niuansai. Jie bus aptarti detaliau nagrinėjant minėtąjį J. Balio darbą apie griaustinį ir velnią. J. Balio studija „Griaustinis ir velnias Baltoskandijos kraštų tautosakoje“ tėra antroji dalis jo didžiulio veikalo, skirto dviem būdingoms lietuvių mitinėms būtybėms — dievui Perkūnui ir jo priešininkui velniui. Pirmoji dalis — „Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose“. Joje publikuojama surinkta ir suklasifikuota medžiaga apie Perkūną — visa su juo susijusi tautosaka, taip pat vietovardžiai, asmenvardžiai, kuriuose išvelgiamas Perkūno vardas. Tačiau čia nepateikiama jokių komentarų, autoriaus samprotavimų. Antroji dalis įdomesnė tuo, kad joje ne tik skelbiamos sakinės apie griaustinio dievo ir velnio kovą, bet ir daromos išvados apie tiriamą objektą, mėginama aiškintis šių mitinių figūrų kilmę.

Studiją apie griaustinį ir velnią J. Balys pradėjo rašyti 1933 m. Suomijoje. Tai — gana reikšmingas faktas. Suomiai tuomet garsėjo kaip istorinio-geografinio metodo propaguotojai. Šis metodas, o ir apskritai suomių mokslininkų tyrinėjimo tradicijos padarė nemažą įtaką J. Baliui. Tai atsispindi aptariamame jo tyrinėjime, kuriame kaip tik taikytas istorinis-geografinis metodas.

Studijoje sakmes apie Perkūno ir velnio kovą J. Balys suskirstė į tam tikras tematines grupes. Siekdamas parodyti vieno ar kito sakmės tipo geografinį paplitimą, jis pateikė ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų tekstus. Nurodomi tame gana plačiame tautų areale paplitusių sakmių skirtumai ir panašumai. Galiausiai daromos išvados apie sakmių ir mitinių būtybių kilmę ir raidą.

Pagrindinis J. Balio lyginimų arealas — Pabaltijys ir Skandinavija, nes, jo teigimu, kaip tik tuose kraštuose šios tradicijos yra labai populiaros. Tiesa, pateikiama ir vokiečių, slavų tautosakos, bet kur kas mažiau. Kaip aiškina J. Balys, įvairių tautų sakmėse panašumų gali atsirasti dėl maždaug vienodos žmogaus psichinės struktūros, kuri lemdavo tuos pačius materialinės ir dvasinės kultūros reiškinius. Tai jis vadina savaimingu kilimu, arba tiesiog savaimingumu. Tačiau būna ir kitokio pobūdžio analogijų, atsirandančių skolinantis. “Kiekvienu konkrečiu atsitikimu, — pasak J. Balio, — reikia nustatyti, ar tai bus savaimingumas, ar skolinimas”¹¹. Mitologijoje esą galima spręsti apie skolinimąsi tik iš mitinių idėjų komplikuočiau formų, iš taisyklingai pasikartojančių tų pačių motyvų kombinacijų¹². Mito komplikuočumas ar paprastumas J. Baliui yra esminiai kriterijai nustatant ne tik jo atsiradimo vietą, bet ir senumą. Kuo mitas yra paprastesnis ir vaizdesnis, kuo jis daugiau reflektuoja gamtos įspūdžius, tuo jis yra archaiškesnis¹³. Vis dėlto šie mito senumo nustatymo kriterijai yra pernelyg neapibrėžti ir nepakankami. Remiantis vien tik tokiais kriterijais, norom nenorom gali pasireikšti tyrinėtojo subjektyvumas. To neišvengia ir J. Balys, mėgindamas nustatyti vieno ar kito mito elemento “primityviškumą” ar ir viso sakmės tipo kilmę bei senumą. Sakysim, sakmes apie Perkūną, medžiojantį velnią, tyrinėtojas laiko labai “jaunomis”, turinčiomis daug ryškių krikščioniškosios pasaulėžiūros bruožų. Pastarojo fakto, aišku, nenuneigsi, bet dėl “jaunumo” galima būtų pagrįstai suabejoti, pasiremiant ne tik nagrinėjama medžiaga, bet ir tuos dalykus išsamiai tyrinęjusiais autoriais¹⁴.

J. Balio ne itin sudėtingoje metodologijoje galima įžvelgti įdomių racionalios analizės bandymų. Turima galvoje jo sudaromos ir pateikiamos vadinamosios sakmių “normalinės formos”. Tai — tam tikrų sakmių grupių invariantiniai modeliai. Šias apibendrintas sakmių motyvų schemas autorius sudaro remdamasis daugybe vieno tipo sakmių tekstų — ne tik lietuvių, bet ir kitų tautų, — pilniausiais, geriausiai išsilaikiusiais variantais. Visų pirma išskiriami pastovieji, būdingiausi, pasikartojantieji sakmių elementai. Jie ir sudaro schemas griaučius. Tokio hipotetinio sakmės modelio atkūrimas metodologiniu požiūriu turėtų būti laikomas vienu iš svarbių darbinių tautosakinių tekstų analizės etapų. Tai jau bandymas bent iš dalies struktūriškai

nagrinėti sakmes. Pratęsus tokio pobūdžio sakmių motyvų analizę, galima būtų daryti išvadas ne tik apie motyvų geografinę kilmę, bet ir apie jų giluminę prasmę. Deja, mitų prasmės nagrinėjimui J. Balys visai neskyrė dėmesio. Jis netgi kategoriškai teigė, kad senieji mitai negali turėti jokių alegorinių ar spekuliatyvinių pradų¹⁵.

Pagrindinės J. Balio tyrinėjimo išvados — apie sakmės ir svarbiausiųjų mitinių personažų geografinį paplitimą, jų atsiradimo vietą ir amžių. Autorius konstatuoja, kad tikėjimai apie griausmo dievo ir demonų nesantaiką ypač yra paplitę šiaurės Europoje — Skandinavijoje¹⁶. Šio krašto liaudies tradicijos galėjo veikti ir Lietuvą¹⁷. Tačiau, kaip teigia J. Balys, ne visi aptariamoms tematikoms tikėjimai, paplitę Europoje, gali būti kildinami iš Skandinavijos. Pietų ir Vidurio Europos sakmės turėjo remtis kokiu nors bendru trečiu šaltiniu. Kur šio bendro šaltinio tėviškė, J. Balys tik samprotauja — gal Indija, o gal Mezopotamija, — palikdamas klausimą neišspręstą¹⁸. Kitos J. Balio išvados dėl jas pagrindžiančių duomenų stokos atrodo ne visai įtikėtinos ir jau senstelėjusios: būtent minėtasis teiginys, kad aptariamoms sakmėms ir jų personažas velnias yra vėlyvos kilmės¹⁹, taip pat deklaruojama idėja, kad dangaus dievas (= Vyriausias Dievas) ir griaustinio dievas kadaise buvo ta pati būtybė²⁰. Tačiau šiuos teiginius jis pateikia kaip hipotetines prielaidas. Mokslininkas tikisi, kad daugelis jo studijoje neišspręstų problemų, neaiškių jam paslapčių bus atskleistos, kai ateity šiuos klausimus nuodugniai nagrinėti imsis kiti įžvalgūs tyrinėtojai.

Vis dėlto J. Balio įnašas į lietuvių folkloristiką didžiulis ir reikšmingas. Jis nuveikė milžinišką darbą rinkdamas, klasifikuodamas ir skelbdamas vertingą tautosakinę medžiagą. Anuo metu, kai lietuvių folkloristika kaip mokslas dar tik kūrėsi, galbūt tai ir buvo vienas iš realių ir patikimų veiklos barų. Dabar jį reikia tęsti. Šiandienos jaunieji tautosakininkai, ankstesnių dešimtmečių folkloristikos tradicijų tęsėjai ir puoselėtojai, turėtų savarankiškai įvertinti savo pirmtakių nuopelnus ir silpnąsias puses.

J. Balys ir A.J. Greimas — dviejų skirtingų lietuvių mitologijos tyrinėjimo tradicijų reprezentantai. Pirmasis teikia pirmenybę autentiškai medžiagai — liaudies kūrybai, kaip tikram praeities dokumentui, palikdamas laisvę skaitytojui pačiam ją suvokti. Antrasis, taip pat svetur atsidūręs lietuvių mitologijos tyrinėtojas A.J. Greimas, priešingai negu J. Balys, nubraukdamas storą užmaršties dulkių sluoksnį nuo mūsų praeities paminklų, mėgina atverti jų prasmės gelmes, nors tai ir sklando spėjimų erdvė. Kuri tyrinėjimo tradicija aktualesnė ir perspektyvesnė — kiekvieno iš mūsų, šių tradicijų tęsėjų, mokslinės nuostatos reikalas.

- 1 *Balys J.* Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose // *Tautosakos darbai*. K., 1937. [T.] 3; *Balys J.* Griaustinis ir velnias Baltoskandinavijos kraštų tautosakoje // *Tautosakos darbai* K., 1939. [T.] 6; Gero ir pikto prado kova liaudies tradicijose // *Vairas*. K., 1937. [T.] 21. Nr. 11-12; *Balys J.* Lietuvių mitologiškos sakmės. London, 1956; *Balys J.* Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje. Chicago, 1966.
- 2 *Balys J.* Lietuvių mitologiškos sakmės. P. 10.
- 3 *Balys J.* Mokslas religijų istorijoje // *Aidai*. 1954. Nr. 1. P. 41.
- 4 *Balys J.* Lietuvių liaudies pasaulėjauta... P. 112-113.
- 5 *Balys J.* Mokslas... P. 41.
- 6 *Balys J.* Mitologija ir poezija: Laiškas Metmenų Redakcijai // *Metmenys*. 1977. Nr. 33. P. 200.
- 7 Ten pat.
- 8 *Balys J.* Mokslas... P. 41
- 9 Ten pat. P. 40.
- 10 *Balys J.* Griaustinis... P. 5.
- 11 Ten pat. P. 197.
- 12 Ten pat. P. 198.
- 13 Ten pat.
- 14 *Иванов В.В., Топоров В.И.* Исследования в области славянских древностей: Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. М., 1974; *Vėlius N.* Chtoniškas lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987.
- 15 *Balys J.* Griaustinis... P.198.
- 16 Ten pat. P. 200.
- 17 Ten pat. P. 202.
- 18 Ten pat. P. 201.
- 19 Ten pat. P. 100.
- 20 Ten pat. P. 203.

DIE AUFFASSUNG DER LITAUISCHEN MYTHOLOGIE IN DEN ARBEITEN VON JONAS BALYS

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

J. Balys ist einer der bekanntesten litauischen Folkloristen unseres Jahrhunderts. Er zeichnet sich durch seine vielseitigen wissenschaftlichen Interessen aus, er untersucht verschiedene Aspekte mehrerer FolkloreGattungen. Auch die Probleme der litauischen Mythologie nehmen einen wichtigen Platz in seinem wissenschaftlichen Schaffen ein.

Das in den Arbeiten von J. Balys dargestellte System der litauischen Mythologie ist nicht kompliziert. Der Wissenschaftler vertritt den Standpunkt, daß in allgemeinen der Charakter der archaischen Religion durch das Vorherrschen von pantheistischen Elementen gekennzeichnet wird und nimmt an, daß dort wohl ein "oberster" Gott fehlte. Am ehesten könnte dieser Rang Perkūnas zugesprochen werden, doch fehlen Beweise. Die Funktionen und die Rolle des Gottes Perkūnas in der litauischen Mythologie werden in J. Balys Arbeiten "Perkūnas im Volksglauben", "Donner und Teufel in den Volkserzählungen der baltischen und skandinavischen Völker" dargestellt. Die letztgenannte ist im vierten Jahrzehnt, in Finnland, entstanden unter dem Einfluß der dort herrschenden historisch-geographischen Methode. J. Balys stellt in ihr fest, daß auf die litauische Mythologie der skandinavische Götterglauben einen beträchtlichen Einfluß ausgeübt hat.

Viele Ausführungen von J. Balys tragen einen hypothetischen Charakter, sind nicht genügend begründet, doch noch heute von Interesse und aktuell.